

Tuşi: Cüçi’nin Adı Üzerine*

Ayşe Beyza ERCAN^{1*+}

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ARDAHAN.

*aysebeyzaercan@ardahan.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-0464-2716

Öz– 1169 senesi doğumlu Cüçi, doğumunun nasıl olduğu konusunda akıllarda şüphe bırakan en önemli tarihi karakterlerden biridir. Cüçi, Cengiz Han’ın dört oğlu arasında en büyüğüdür. Annesi Börte, Merkitler tarafından kaçırdıktan sonra Cengiz Han tarafından kurtarıldığında hamile olduğundan Cuci’nin kimin oğlu olduğu konusunda çeşitli şaibeler vardır. Cüçi en bilinen anlamıyla “beklenmedik misafir” demektir. İşte bu makale, Cüçi Han’ın isminin anlamı ve çeşitli formları hakkında bilgi vermekte, ayrıca onun tarihi kişiliği, hayatı ve babası Cengiz Han ile olan ilişkileri hakkında da bilgiler içermektedir. Prof. Peter B. Golden, Cüçi isminin ne anlama geldiği ve yazılış formlarının nasıl olduğunu incelediği bu makalesini İngilizce olarak hazırlarken Fransızca, Almanca gibi Batı dillerinin yanı sıra Rusça, Gürcüce, Arapça, Türkçe gibi çeşitli dillerden kaynak eserler kullanarak hazırlamıştır. Kullandığı kaynaklar arasında zaman zaman karşılaştırmalar yapmış ve kendi yorumlarını da eklemiştir. Biz bu çeviri yapıyoruz, aslına bağlı kalmaya özen gösterdik. İngilizce’den Türkçe’ye çevirdiğimiz bu makalenin bu alanı çalışan araştırmacılar için yardımcı olacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler– Cüçi, Moğollar, Cengiz Han, Deşt-i Kıpçak, Moğolca.

Tuşi: The Turkic Name of Joči

Abstract– Joči, who was one of the most important figures of Mongolian history and the eldest son among the four sons of Genghis Khan, was born in 1169. Accounts on his ancestral lines are still contested by different scholars. Börte, Joči’s mother was kidnapped by Merkits and when she was rescued by Genghis Khan, she had been pregnant. Therefore, it is still unknown who was the biological father of Joči. The name ‘Joči’ simply means “unexpected guest”. This article examines the meaning and variant forms of the name ‘Joči’ from the perspectives of different sources. This article also provides valuable information about the life and personality of Joči, as well as his relationship and interaction with Genghis Khan. Professor Peter B. Golden wrote this article in English to explain what Joči means and its varied orthography and used sources in French, German, Russian, Georgian, Arabic and Turkish. He successfully compared different sources and included his own comments on the topic. Close attention was paid to stick to the original article while translating from English to Turkish. We hope that this translation of the article will be helpful for the researchers who focus on this field of history.

Keywords – Joči, the Mongols, Genghis Khan, Desht-i Qipchaq, Mongolian

* Prof. Dr. Peter B. Golden, “Tuşi: The Turkic Name of Joči”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Vol. 55 (1 • 3), 2002 s. 143-151. Makalesini çevirmeme izin verdiği ve yayımlanmadan önce gözden geçirdiği için bir kez daha Prof. Dr. Peter B. Golden’a buradan teşekkürleri bir borç bilirim.

Tuşi, Duşi, Cengiz Han'ın en büyük oğlunun Türkçe adı, aynı zamanda onun doğum koşullarını ima eden Moğol adının ince nüanslı bir çevirisi: "beklenmedik misafir".

Anahtar kelimeler: Cüçi¹, Cengiziler.

Bilindiği üzere, Cüçi Cengiz Han²'ın en büyük oğlunun ismidir. Aynı zamanda Cengiz Han'ın kardeşi Cüçi Hasar'ın da adıydı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cüçi³ olarak yazılmaktadır. Bu isim ailede yerleşmiş idi, Kutula Han'ın oğullarından birinin adı da Cüçi idi.⁴ İslam ve bazı Batı kaynaklarında, bu isim ve bunun türevleri iki şekilde verilir:

جوجی jwjy: jûji ve توشی twşy: tûşî⁵ (aşağıya bakınız). Bu, biri Moğol, diğeri Türk olmak üzere çift adı olan Cengizilerin tek hükümdarıdır. Reşidüddin Fazlullâh, Ögedei'nin (bu yazara göre Ögetâi ve Ögedâi) daha önce el yazmalarında boş bırakılan başka bir isme sahip olduğunu, ancak bunu beğenmediği için değiştirdiğini bildirir.⁶

Cüçi'nin Moğolca formu "konuk, ziyaretçi"dir (Lessing vd. 1995, s. 1066) "Hôte non souhaité, hôte non attendu" (istenmeyen misafir, beklenmeyen misafir) veya sadece "hôte" (ev sahibi) (Pelliot 1949, s. 10) veya "der unverhoffte Gast" (beklenmedik misafir), "der unerwartete Gast" (beklenmedik misafir) (Spuler 1985, s. 161). Bu isim, daha önce Merkit tarafından kaçırılan annesi Börte'nin (soyu hakkındaki şüpheleri gündeme getiren) ve yine Merkit tarafından gönderildiği Kerait hükümdarı Ong Han/Tuğrul Han sarayından dönüş yolculuğunda (beklenmedik bir şekilde) onu doğurduğu için verildi.⁷ Bir çocuğun doğumunu çevreleyen olağandışı olaylardan sonra isimlendirilmesi, putperest Türkçe ve Moğolca konuşan halkların bildiği karmaşık isim verme sisteminin bir parçasıydı.⁸ Böylece, Ebû'l-Gâzî'ye göre, Temuçin/Cengiz Han'ın Cüçi doğduğunda "bize misafir geldi" (*Cinggis Xan bu oğlum körüp xoşhâl bulup bizge juji keldi tidi Moğul tilinde juji tip yeni kelgen mihmânı*

ayturlar) diye haykırmıştır.⁹ Şeyh Süleyman Efendi-yi Özbeki el-Buhari'nin Çağatay Sözlüğünde Cüçi'yi "bağeten gelen misâfir" (beklenmedik bir şekilde gelen bir misafir) ve ikinci olarak "sevimli çocuk, dilber, cüce" vb. olarak tanımlar (Şeyh Süleyman Efendi 1881, s. 141). Cüçi ismi, bu antroponimle ilgili olarak verilen çeşitli etimolojileri, popüler ve başka bir şekilde not alan Pelliot tarafından ayrıntılı olarak tartışılmıştır (Pelliot 1949, s. 10-28).

Ortaçağ Moğolcasında isim verme kalıpları kategorilere ayrılmıştır: bir olayın anılması (bunun Cüçi için geçerli olduğu görünüyor), hayvan isimleri (örn. *Qasar*¹⁰ "bir tür köpeğin adı"), temas halinde oldukları yabancı kişilerin isimleri (örneğin *Tangudai* <Tangut>, kişisel özellikler (örn. *Batu* "kendinden emin"), büyük değer, güç veya dayanıklılığı ifade eden isimler (örn. *Altun* "altın", *Temür* "demir", *Cila'un* "taş"), silah veya metal aletlerin isimleri (örn. *Jebe* "ok noktası", *Togon* "çanak"), renkli veya güzel nesne (örn. *Kökö* "mavi" "ebedi", *Çağan* "beyaz"), sayılar (*Jirgo'ada* "altıncı"), bazen kötü veya hor (kötü ruhları savuşturmak için, örneğin *Muu noqoi* "kötü köpek", *Büjir* "pis")¹¹.

Özellikle Pelliot, Reşidüddin Fazlullâh'ın Cüçi'nin doğumuyla ilgili anlatımında ne demek istediğini anlamaya çalışır. Reşidüddin Fazlullâh, Börte'nin "beklenmedik bir şekilde" (*nâgâh* "aniden, beklenmedik, zamansız" (Steingass 1970, s. 1377) yolda çocuğu doğurduğunu (*dar râh*, en route) ve bu yüzden de isminin Cüçi olduğunu söyler.¹² Pelliot, "Reşidüddin Fazlullâh görünürde Cüçi'nin 'host: ev sahibi' kelimesine sahip olduğu dair açık bir kanıt olmadığı ve prensipte Cüçi'nin bazen popüler, bazen de tamamen kişisel ve hayali etimolojilerden biri olabileceği sonucuna varmıştır... (rien ne montre clairement que Raşid ait eu en vue le mot joci 'hôte', et en principe, joci pourrait être une de ces étymologies tantôt populaires, et tantôt purement personnelles et fantaisistes..)". Buna ek olarak Pelliot, Moğol edebiyatında kişisel bir isim dışında Cüçi ile

¹ (Ç.N.): Yazarın İngilizce Joçi olarak yazdığı ismi, Cüçi olarak çevirmemizin nedeni için bkz: "Ekrem Kalan", "Tarihi Kaynaklara Göre Cüçi Adının Kökeni ve Cengiz Kağan'a Oğul Olma Sorunsalı" *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt, XXVII, S.1. 2012. s. 120-121.

² Kariyeri hakkındaki bilgiler J.A. Boyle'da bulunabilir: Djuci'in Gibb et al. 11, 1960-2000. ss. 571-572.

³ De Rachewiltz, *Index to the Secret History of the Mongols*, Bloomington, Indiana (Uralic and Altaic Series, vol. 121, 1972, satır 9436: (Cüçi/Joçi), 1231, 7113 (Joçi Qasar), ayrıca bakınız: F.W. Cleaves, *The Secret History of the Mongols*, trans. F. W. Cleaves. Cambridge, Mass., Harvard University Press. 1982, s. 60, 195, 242.

⁴ De Rachewiltz *a.g.e.*, satır 10033, Cleaves, *a.g.e.*, s. 51. Kutula Han, Cengiz Han'ın daha sonra yeniden canlandırdığı bir imparatorluk kurdu. Kabul (Kabul) Qatan'ın kaba davranışları onun hayatına mal oldu. 12. yüzyılın ilk çeyreğinde karşı Moğol Jini/Jurchen düşmanlığının ana nedeni olarak gösterilmiştir. Kabul'un kuzeni ve halefi Ambagay, Tatarlar tarafından esir alındı ve Jin tarafından öldürüldü. Kutula, Ambagay'ın yerine geçti ve Tatarları ve Jin'i cezalandırmaya çalıştı. Bununla birlikte Moğol "devleti" geriledi ve gevşek konfederasyon statüsüne geri döndü. Bknz: Ratchnevsky, *Genghis Khan. His Life and Legacy*, trans. T. N. Haining. Oxford, Blackwell, 1991, s. 9-12.; T. Allsen, *The Rise of the Mongolian Empire in north China*. In: Twitchett – Fairbank, 1994, s. 331-332.; Peter B. Golden, in Gibb et al. (eds) (1960-2000), X, s. 371.

⁵ bknz. Al-'Umari in Lech, 1968., Arapça metin, s. 13, 15.

⁶ Raşid el-Din, Raşid al-Din Fadlullâh, *Jâmi al-Tavârih*, ed. Rowšan, M. and Mûsavî, M. Theran, Naşr-i Albruz. Eng. trans. 1994, I, s. 618. Ögedey muhtemelen Türkçe'deki *öge*'den türetilmiştir. bknz: Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, Oxford University Press, 1972. s. 101: "Yüksek bir Türkçe unvan, kabaca 'Damışman'a eşdeğerdir," Pelliot ve Hambis, *Histoire des campagnes de Gengis Khan*. Brill, Leiden, 1951. s. 10 tarafından önerildiği gibi bknz. Clauson, *a.g.e.* s.101. Moğolca. *öge* "hata, sertlik, pürüzlü olma" bknz: Lessing et al., *Mongolian-English Dictionary*. 3rd ed. Bloomington, Indiana, The Mongolia Society, 1995. s.627 anlamı ile pek olası görünmüyor.

⁷ Olaylar üzerinde en olumlu bilgi Reşidüddin Fazlullâh, *a.g.e.* s. 708-709 tarafından verilir. Ayrıca Börte'nin kaçırılmadan önce hamile olduğunu söyleyen Boyle'un İngilizce çevirisine de bkz: *The Successors of Genghis Khan*. New York, Columbia University Press, 1971, s. 97-98.

⁸ Bu sistem için bkz: Râsonyi, *Tarihte Türklük*. Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, s. 22-26.; A. İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954, s. 173-175.

⁹ P.I. Desmaisons, *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Bêhadour Khan*. Saint Petersburg, 1871-1874, reprint Amsterdam, Philo. 2 vols., I, text, 1970. s. 169, Fr. trans., II, s. 178: "Lorsque Tchinguiz-Khan vit ce jeune fils, il s'écria plein de joie: •Voilà un Djoudji quis nous arrive.' Le mot Djoudji signifie en mogol un hôte récement arrivé." TR: (Desmaisons (1970), I, metin, s. 169, Br. trans., II, s. 178: "Cengiz Han bu genç oğlu görünce, sevinçli bir şekilde bağırdı: 'İşte bize gelen bir Cüçi.' Cüçi kelimesi Moğolca'da yeni gelen bir misafir olduğu anlamına geliyor."

¹⁰ Bu isim ilk olarak Kuzey Kafkasya Hunları arasında kayıt edildi (bkz: *C 'at' Kasar* olarak Movsês Daxuranc'ı {Dashurants'i, Dashuranlı} (bkz: V. Dowsett, *The History of the Caucasian Albanians*, trans. C. Dowsett. Oxford, Oxford University Press. 1961, s. 167 ve daha sonra ise Ortaçağ Kıpçak'ında "köpek sürüsü" anlamında kullanılan bir terim olarak görüyoruz (bkz: *at-Tuhfat az-Zakiyya fi Lugat at-Turkiyya*, fasikül, ed. Halasi- Kun, 1942, f. 85r'de *urğuq and qasarlar jam al-kilâb* ("köpek sürüsü") olarak tanımlanır. *Alyca Modern Kalmık. ħasr (noĥâ) "jagd-hund"* (bkz: Ramstedt G.J., *Kalmückisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Feno-Ugricae III.) Helsinki. 1935, s. 35, 36, 171'de görüyoruz. Altay dünyasında kişisel isimler olarak kullanılan köpek isimlerinde de görüyoruz, bknz: Pter B. Golden, *The Dogs of the Medieval Qıpcaqs*. In: *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor Andras Róna-Tas*. Szeged, Szeged University, 1991, s. 45-55 ve Peter B. Golden, *Wolves, Dogs and Qıpcaq Religion*. *AOH* Vol. L (1-3), 1997, 94-95).

¹¹ Jagchid-Hyer, *Mongolia's Culture and Society*, Boulder, Colorado, Westview Press. 1979, s.76. Moğollar'ın *Gizli Tarihi*'nde bu isime sıklıkla rastlanır.

¹² Reşidüddin Fazlullâh, *a.g.e.* 1994, I, s. 709. J.A. Boyle, *The Successors of Genghis Khan*. New York, Columbia University Press, 1971, s. 98: Pasajı şu şekilde vermektedir: "Oğlu aniden ona doğdu ve bu nedenle o Cüçi olarak çağrıldı."

ilgili herhangi bir ipucu bulamadığını aktarmış ve Vladimircov'un diğer Müslüman yazarların bu konuda söylediklerinden "hôte, nouvel arrivant" (konuk, yeni gelen) anlamını çıkardığını ileri sürmüştür. Hatta kelimenin yazılış şeklinin, *Coçi* (Cüçi) veya *Cöçi* olduğu onun görüşüne göre açık değildir.¹³ Pelliot'un isim hakkında önerdiği tüm formları ve olasılıkları bu yazarın istekli bir şekilde herhangi birini öne çıkarıp diğerlerine karşı savunmadığı için incelememize gerek yoktur.

Bununla birlikte, bizim için özellikle ilgi çekici olan, kaynaklarda Coçi ile verilen başka bir isim formudur: **توشى** twşy = *Tüşî*, **طوشى** twşy = *Tüşî* ve **دوشى** dwşy = *Düşî*. Anlaşılacağı üzere bu isim, Cüçi'nin doğum koşullarına uymaktadır ve aslında en iyi şekilde "beklenmedik misafir, ziyaretçi" olarak verilebilir. Cüçi isminin kökeni İslam, Süryani, Gürcü ve Latin kaynaklarında bulunur ve Cüçi ismi sorunsalına çözümler burada yatıyor olabilir. Boyle, Cüçi isminin formları hakkında, "Türkçe'de belki damaksallığını yitirmiş" yorumunda bulunmuştur (Boyle 1960-2000, cilt II, s. 571-572). Bu formülasyonu kabul etmek için hiçbir neden yoktur, çünkü böyle bir değişiklik veya uygunluğun diğer örnekleri açık değildir. Ayrıca, bu bir Moğol kelimesinin doğrudan "Türkçeleştirilmesi" olsaydı, **Yoşı* (karşılaştırma: Moğ.c- > Türk. y-, örneğin Moğ. *casa-* "sırayla koymak" > Türk. *yasa-* "inşa etmek, düzenlemek") olması beklenirdi (Clauson 1972, s. 974; Lessing 1995, s. 1039). Pelliot kesin bir şekilde *Tüşî/Düşî*'nin Cüçi'nin anlamının bozulmuş hali değil, bu ismin gerçek Türkçe biçimi/formu olduğu sonucuna varmıştır ("une forme turque correspondant au Joci, Juci, Čoji dés Mongols" - Moğolcada Coci, Cuci, Cüçi'ye karşılık gelen Türkçe formu-) (Pelliot 1949, s. 19). Yine de onun hala bu konuda bazı şüpheleri olduğunu şu ifadelerden görmek mümkün "...je fais remarquer dés a present que, si Tuşi (ou Tüşî), semble avoir été la forme adoptée pour Joci dans le monde turc, on ne la reconte qu'en fonction du fils aîné de Gengis-Khan"¹⁴ (Pelliot— Hambis 1951, I, s. 95). Nitekim, Türkçe'de kelimenin tam bir karşılığı yoktur. Burada bu adın Türkçe formunun diğer biçimleri hakkında bir fikir vermek yararlı olacaktır:

Nesevi (kaçak Celâleddin Harezşâh'ın özel kalemi, ölümünden on yıl sonra yazılmış, yani, 1240'da): **دوشى** dwşî, (*Düşî*, *Döşî*, *Düşî*, *Döşî*)¹⁵.

Plano Carpini (Fransiskan Rahibi 1245-1247'de Moğolistan'a elçi olarak gönderildi: *Tossu* nominee quem etiam Can appellabant¹⁶ = *Tossucan*¹⁷ (=Toşu Han).

Cüveynî (ö.1283, İran'daki Cengiz rejiminin devlet adamı, 1260 senesinde *Târîh-i Cihângüşâ'*yı tamamladı): **توشى** twşy (Tüşî, Töşî, Tüşî, Töşî).¹⁸

Cüzcânî (Afganistan Gurlu bürokrat bir aileden. Delhi Türk Sultanı Şemseddin İltutmuş'un sarayında çalışmalarına başladı. Çalışmasını 1260 yılında tamamladı): **توشى** twşy (Tüşî, Töşî, Tüşî, Töşî) (Juzjânî 1984, s. 310).

Bar Hebraeus (ö.1286, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya'nın yerlisi, sonra Ya'kübî piskoposu ve Tikrit ve şark mefiriyânı¹⁹. Onun Süryanice yazmış olduğu "Kronografya, *Târîhu'z-zamân*" isimli eseri ölümüne kadar uzanır): twşy (Tüşî, Töşî, Tiişî, Töşî) (Bar Hebraeus 1932, I, ss. 368, 391). Kronografya'nın Arapça özetinde Tüşî'nin "av ve iz sürme" görevinde olduğunu yazmaktadır. Oradaki formu şu şekildedir: **توشى** twşy (Tüşî, Töşî, Tüşî, Töşî) (Bar Hebraeus 1958, ss. 227, 244, 248).

Günümüze kadar gelmiş Gürcü ulusal kroniği olan ve 14. Yüzyılda Moğol döneminde Anonim yazara sahip olan, *Žamt'auğmtsereli* (dönemin müellifi), *K'art'lis Ts'hovreba*'da **თუბი** (t'ubi) ***თუბი** t'uşî'nin yanlış formu olarak kullanılmıştır.²⁰ Her ne kadar Türkçe ve Moğolca terimlerinin transkripsiyonunda Gürcüce t' harfi sık sık damaksal seslendirme anlamına gelse de, bu her zaman böyle değildir. Bu nedenle Batu ismi Gürcüce'de *Bat'o* olarak verilmektedir. (*K'art'lis Ts'hovreba* 1959, II. s.197). Bu nedenle bahsettiğimiz formumuz, Arap alfabesindeki gibi yansıtabilir: Tüşî veya Tüşî.

İbn Haldûn (ö.1406, bu konulardaki yorumları büyük ölçüde eski kaynaklara dayanan ünlü tarihçi): **دوشى** dwşy (*Düşî*, *Döşî*, *Düşî*, *Döşî*) (İbn Xaldûn 1983, X, ss. 295, 805, 805 et passim (ve rastgele) ve **طوشى** twşy (*Tüşî*, *Töşö*) (İbn Xaldûn 1983, X, s. 1121).

İbn Haldûn'da bulunan bu form, **طوشى** twşy, artdamaksıl bir seslendirmeyi gösteriyor gibi durmaktadır.

Türk dünyasında Cüçi'ye verilen bu isim, büyük olasılıkla Batı Avrasya bozkırlarındaki yönetimi altında son zamanlarda boyun eğdirilen Türk halklarının Kıpçak ve Oğuz lehçelerinden kaynaklanmaktadır. İlk harfi d- (**Düşî*, vb.) olan form büyük olasılıkla Harez m bölgesinden bir Oğuz lehçesini yansıtır. Bu onların yeni emirleri için kullanmış oldukları özel bir isimdir. Türkçe'de aksi doğrulanmayan ancak Moğol ismine tamamen uyumlu olduğu

¹³ P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or in Oeuvres posthumes de Paul Pelliot*. II. Paris, Adrien Maisonneuve, 1949, s. 11-13,20. N. Poppe, "On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages", In: Eckman, J. et al. (eds): *Jean Déný Armağanı*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1958, s.200, Örneğin, Moğolca. *Con, karşılaştırma* Buryat zon "halk", Oirat dyon "halk" > Halha çon "halk" - "vatandaş" teriminden türetilmiştir.

¹⁴ (Ç.N.) Metin içerisinde Fransızca olarak verildiği için biz de öyle vermeyi uygun gördük. Naçizane Türkçe çevirisi şu şekildedir: "... Şunu belirtmeliyim ki, eğer Tuşi (veya Tüşî) Türk dünyasında Cüçi için kabul edilen bir form gibi görünüyorsa, bunu sadece Cengiz Han'ın en büyük oğlu olarak algılarız."

¹⁵ an-Nasawi, Sihâb ad-Dîn: *Sîrat as-Sultan Jalâl ad-Dîn Mankburnî*, ed., Russ. trans. Z. M. Bunijatov. Moscow, Vostocnaja Literatura, 1996, Arapça metin, s.6,11/Rusça, s.43,47.

¹⁶ (Ç.N.) Plano Carpini, Seyahatnamesi'nde Cuci Han'ı Tossu Han olarak yazmıştır. İngilizce metin için bkz: Friar Giovanni DiPlano Carpini, "The Story of the Mongols Whom We Call The Tartars", Branden Publishing, 1996. s. 60,64,124.

¹⁷ Piano Carpine, Giessauf, J. (ed. Alm. Çev.): *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*. Graz, Institut für Geschichte der Karl-Franzens

Universität-Graz (Schriftenreihe des Instituts tür Geschichte, Bd. 6, 1995. Latince metin, ss. 96,98.

¹⁸ Atâ Malik Juvainî (1912,1916,1937, I, s.29); İngilizce çev. için: *Ta'rix-ı Jahân-Guşâ*, ed. M. Qazwîni, Brill, Leiden-London, 3 vols. For Eng. trans. see Boyle, 1958, I, s. 40.

¹⁹ (Ç.N.) bkz: Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l- İbrî", *DİA*, C.21. 2000. s. 92-94.

²⁰ *K'art'lis C'xovreba*, (1955, 1959): ed, S. Qauxc'ısvili. T'bilisi, Saxelgami 1959, II, s.163.: "Cüçi'nin t'ubi olarak yazıldığı Gürcüce notlar..." (t'ubis romelsa k'art'velni joç'id ucoddes), s. 196. Farklı okumalarda: t'ubisi, t'ubişî, t'uşişî). (Ç.N.) Yazarın vermiş olduğu Gürcüce baskı için yazmış oldukları doğrudur. O baskıda Tubi ve Tuşi formunu görmek mümkündür. Tuşi formu için bkz: j.ğ. (*K'art'lis Ts'hovreba*), 1959:151-325. (Ç.N.): *K'art'lis Ts'hovreba*'nın İngilizce baskısında ise t'ubi olarak değil ses yapısından ötürü Tushi (Joshi) olarak yazılmıştır. Bkz: *Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*, ed. Roin Met'reveli, Artanuji Publishing, Tbilisi, 2014. s. 320, 328, 334.

yönünde Türkçe açıklamasının bulunabileceği bir terimdir. Bunu açıklamadan önce, Cüçi'nin Kıpçak bölgesi ve genel olarak Türk dünyasındaki faaliyetleri hakkında birkaç söz söylemeliyiz.

Cûcânî Cüçi/Tuşi'yi, "aşırı enerjik, cesur, erkeksi, savaşçı; ve o kadar büyüktü ki babası onun karşısında hayranlık duyardı" şeklinde tanımlamaktadır. (Juzjâni 1984, II, s. 149; Raverty 1970, II, s. 1096). Aynı yazara göre, kardeşi Çağatay ile birlikte Kıpçak topraklarını boyun eğdirdikten sonra, en iyi bölge olarak düşündüğü "Deşt-i Kıpçak" bölgesi Tuşi'ye bağlandı. İşte o zaman "babasına karşı olma fikri" aklına girmeye başladı. Tuşi'nin, Cengiz Han'a karşı komplo kuruyor olduğu, Çağatay tarafından bildiriliyordu. Cengiz de bunun üzerine görevlendirdiği kişileri Tuşi'nin üzerine gönderdi, Cûcânî'nin iddiasına göre Tuşi'yi zehirlediler. (Juzjâni 1984, II, s. 150; Raverty 1970, II, s. 1 101). Cüçi'nin bu şekilde ölmüş olması başka bir yerde yazmamaktadır. Bununla birlikte, Cengiz ve en büyük oğlu arasında kötü bir ilişki olduğuna dair kanıtlar vardır (ebeveynliği hakkında Cengiz'in hala devam eden şüpheleri barındırdığı konusunda). Cüçi, 1219'da Harezmşah devletine karşı Orta Asya'da faaliyet gösteriyordu²¹. Cüçi burada, daha büyük Kıpçak birliğinin bir parçası ve kabile konfederasyonu olan Kanglı'ya saldırdı.²² Cüçi, bu bölgedeki faaliyetleri nedeniyle, özellikle vefatı sonrası kendisine verilen bir unvan olan *Uluş İdi* olarak adlandırılır.²³ "Ülke" anlamına gelen *Uluş* terimi Moğolca'ya ödünç olarak alınarak doğuştan kazanılan hak, siyasi bir bölge anlamında kullanılmıştır. (örneğin, Cuci Ulusu gibi). Bu terim, daha sonra kabile anlamında Türkçe'ye geçmiştir (ödünç verilmiştir). (Sevortjan 1984–2000, I, s. 592-593). *İdi* kelimesi de aynı zamanda Türkçe'dir < *idi* "usta, sahip, efendi" (Clauson 1972, s. 41, 152-153). Bu nedenle *Uluş İdi* = "Ülkenin efendisi".

Açık bir şekilde, Cüçi'nin Türk dünyasında özel bir yeri vardı. Onun 1221 baharında yukarı Siriderya'nın Barçınlıkent (Barçkend) bölgesinde patlak veren bir isyan sonucunda Kanglı'ya karşı yürüttüğü askeri hareketi biliyoruz. İsyancıları bastırdıktan sonra babası tarafından Çağatay'ın Harezm'deki saldırısına katılması emredildi. Burada iki kardeşin arasında çıkan münakaşa sonrasında, büyük abileri Ögedey iki kardeş arasındaki durumu düzeltmek ve yapılan askeri hareketi yoluna koymak için gönderildi. Reşidüddin Fazlullâh Cüçi'nin İbir-Sifbir, Bülâr (Bulgar), Kıpçak bozkırları, Başkurtların, Rusların ve Çerkezlerin bölgeleri Hazar'daki Derbent'e varana kadar tüm kuzey ülkelerini babası tarafından verilen *yarlığ* üzerine fethetmek üzere görevlendirildiğini yazar. Bununla birlikte Cüçi, Kıpçak bozkırlarının bir kısmını aldı, orada oyalandı²⁴ batıya bakan Kıpçakların, Alanların, Volga Bulgarlarının ve Rus knezliklerinin fethini tamamlamak için aktif tedbirler almadı. Yolda Kanglı'ya saldırarak Saksin, Bulgarlar ve Rus topraklarına ilerledi, fakat askeri hedeflerini hiçbir şekilde sürdüremedi. Batı Sibirya'daki *ordu*'ya çekilmesi babasını oldukça sınırlendirdi. Babası Cüçi'yi

öldürmek için hazırlanmaya başladı ancak 1227'de (babasının ölümünden birkaç ay önce) 40 yaşlarındaiken sebebi belirlenemeyen bir hastalıktan öldü.²⁵

Cüçi'nin faaliyetleri üzerine ortaya konan çalışmalarda Cüçi'nin çok kutsi ve iyi bir ün sahibi olduğu, ya da Cûcânî'nin Cüçi'ye atfettiği bir otorite veya *Uluş İdi* unvanını hak ettiğini gösteren bir işaret bulmak zordur. Cüçi'nin Orta Asya seferlerinde büyük oranda başarılı olduğu doğru olmakla birlikte Harezm'de Çağatay ile karşılaşması ona güçlükle özel bir güç ve ün kazandırdı. Belki de Cüçi'nin başarıları önemsiz değildi, Kıpçak'ın fethinin başlaması ve güçlü bir Cengiz Hanedanının kurulması onun ölümünden sonra onurlandırılması için kesinlikle yeterliydi. Bununla birlikte, onun ölümünden neredeyse on yıl sonra Kıpçak'ın 1236-1237 senesine kadar tam olarak fethedilemediği ve Moğol direnişlerine karşı Batı Avrasya'nın Moğol boyunduruğu altına girmesinin geciktiği unutulmamalıdır. (Allsen 1983, s.18-22).

Cûcânî'ye göre, Cüçi'nin faaliyetlerinin daha sonra Müslüman tarihçiler arasında ona özel önem kazandırabilecek başka bir alanı vardı. Cüçi'nin oğlu Berke'yi Müslümanlar tarafından yetiştirildiğini ve ona bu inancı kazandırdığını söyleyebiliriz (Juzjâni 1984, II, s. 2130; Raverty 1970, II, s. 1283-1284). Ancak, Özbek'in (1312-1341) hükümdarlığına kadar Kıpçaklar arasında İslam'a ciddi bir geçiş gerçekleşmemiştir.²⁶ Fakat, Cüçi, İslam kaynakları tarafından oldukça erken dönemlerde bu konuda özel bir bilgelik almış gibi görünmektedir.

O halde, bu isim ve bu ismin tarihsel bağlamı ne anlama geliyor?

Büyük Han'ın en büyük oğlu olan Tuşi/Duşi, Moğolca'dan Türkçe'ye "misafir" olarak dikkatlice ve incelikte çevrilmiştir. **tuşi* Uygur ve Karahanlı metinlerinde bulunan ve bugün bazı Modern Türk dillerinde hayatta kalan *tuş*- "buluşmak" anlamına gelen eylemden türemiş birinin ismini taşıyan (nominal) bir formdur. Karahanlı bölgesinden Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiğine göre: *ol manga tuşdı* "benimle tartıştı", *māning barğım bolsa manga tuşğil* "gitme zamanı geldiğinde buluşalım", *mān ogulm atāsinga tuşğurdum* "oğul ve baba arasında bir görüşme ayarladım", *ol māni sanga tuşurdı* "seninle benim aramda bir görüşme ayarladı" (Mahmūd al-Kâşgarî 1982—1985, I, s. 81, 394, II ss. 4, 51). 14. yüzyılda Harezm Türkçesi'nde *tuş*-'un anlamı "buluşmak, gitmek"²⁷ demektir. Belki Kıpçak'tan etkilenmiş olabilecek bazı lehçelerde *tuş*- "ziyaret etmek" anlamına gelmektedir.²⁸ *Tuşi*, Türkçe'de *tögi* ile aynı şekilde "temizlenmiş ve / veya ezilmiş tahıl" < *tög*- "yumruklamak, itişmek", *yapı* "at örtüsü" < *yap*- "örtmek" bknz: ayrıca sıfatlar *köni* "düzgün" < *kön*- "almak veya düzgün olmak" *buşi* "Kötü huylu, sinirli" < *buş* "asabi, sinirli" (Erdal 1991, I, ss.340-344) formlarındadır. Orta ve Modern Türkçe'de *tuş*'un (Räsänen 1969, s. 501; Sevortjan 1984—2000, III,

²¹ Batı Avrasya'daki Moğol askeri operasyonları Allsen'de ayrıntılı olarak tartışılmaktadır: Allsen, a.g.m., s. 5-24.

²² Kıpçak birliğinin kabileleri hakkında, bknz: Peter B. Golden, "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpcaqs", *Archivum Eurasiae Medit Aevi* vol. IX, 1995-1997, s. 99-122.

²³ Boyle'un bu konudaki tartışmasına bknz: J.A. Boyle, "On the Title Given in Juvaini to Certain Mongolian Princes", *Harvard Journal of Asian Studies* Vol. 19, 1956, ss.148-152.

²⁴ Raşid ad-Din, a.g.e., I, s. 720, Boyle, a.g.e., 107. Benim verdiğim yer adları yeni basımla uyumlu ve Boyle'un çevirisinden biraz farklı. Ancak yeni basım da Pülâr'in aksine Boyle'nin Bülâr'ına katılmıyorum. Bülâr Bülâr'dır. Volga Bulgaristan'ında (İdil Bulgarları) bir yer adı ve kabile adıdır. 12. yüzyılda, Volga Bulgar devletinin siyasi merkezi oldu, bknz: Muxametşin, D. G.-Xakimjanov, F. S. *Epigraficeskie pamjatniki goroda Bulgara. Kazan'*, Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo, 1987. ss. 114–115.; G.A. Fëdorov-Davydov, *Gorod Bolgar. Ocerki istorii i kultury*, ed, G. A. Fëdorov-Davydov. Moskva,

Nauka, 1987, ss. 18-19. Rusça'da buna "Biljar" ve "Velikij gorod" ("Büyük Şehir") deniyordu. Bulgarca gibi görünmektedir, bknz. F. S. Xuzin, *Volžskaja Bulgarija v domongol'skoe vremja*, Kazan', Fest. 1997, ss. 47-60.

²⁵ Raşid ad-Din, a.g.e. I, ss. 731-733. Boyle, 1970, s.119. Allsen, a.g.m, s. 11-13.; Boyle, 1960-2000. ss. 571-572: ölümü yaklaşık : 580-624 / 1184- 1227, yani öldüğü sırada yaklaşık 43 yaşındaydı.

²⁶ Bu geçiş öyküsünün tartışması için bknz: D. De Weese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*. University Park, Pa., Penn State University Press.

²⁷ A. Zajaczkowski, *Najstarsza wersja turecka Husrāv u Sirin Qutba ezesc ii*, Slownik. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. s.187: *tuş*- "skierować się, wyść naprzeciw, spotkać się", *tuşur* "spotykać, witać".

²⁸ Clauson, a.g.e. s. 560; Abu Hayyân, *Kitāb al-Idrāk li-Lisān al-Atrāk*, ed. Turk. trans. A. Caferoğlu. İstanbul, Evkaf Matbaası, 1931. Arapça metin, s.63: *tuşdı* "zâra".

s. 303—306) "karşıt, yüz yüze, birinin / karşısında duran bir şey" anlamına gelmekle birlikte bundan daha çok anlamsal evrim geçirmiştir. Bir fiil olarak, biriyle yüz yüze gelme fikrini ifade eder, diğer bir deyişle buluşmak veya karşılaşmak anlamındadır. Modern Türkçe'de: Kazakça *tus*, Kırgızca *tuş* "karşıt yer" (Shnitnikov 1966, s. 205; Judaxin 1965, s. 774), Osm. *duş* "yüz yüze yan yana", *duş olmak* "yüz yüze ya da yan yana olmak", *duş gelmek* "yüz yüze buluşmak, rastgele buluşmak" (Redhouse 1974, s. 992), Türkmence *duş bolmaq* "popadat' (v bedu)", *duş gelmek* "vstretit'sja s kem-cem-l.", *düş* "okolo, primerno, priblizitel'no", *düşuna öynüng düşuna barmaq* olarak "približit'sja k domu", *düşüştüq* "vstreča, priëm", *düşurmaq* "dat' vozmožnost' vstrečat'sja" (Baskakov vd. 1968, s. 287—288).

Temel fikir "(beklenmedik bir şekilde) biriyle yüz yüze gelmek" anlamına gelir. *Tuşı/Duşı*, Moğolca Cüçi'nin, doğumunun koşullarına bir ima ile "beklenmedik bir ziyaretçi" anlamına gelen oldukça iyi bir Türkçe çevirisidir. Bu örnekte Moğolca kişi adı sadece "ziyaretçi" anlamına gelseydi o zaman "misafir" anlamına gelen en yaygın olan Türkçe terim konak/konuk kullanılırdı (Poppe 1958, s. 198-199). İsmi Cengiz Han ailesinde daha erken bir geçmişi olmasına rağmen (ve Cüçi Kasar'ın doğum koşullarını bilmiyoruz), Cengiziler arasındaki en büyük yaştaki kişinin kişisel geçmişine açıkça uyuyor.

İmparatorluk öncesi dönemde bile Moğollar tarafından kişisel ad olarak kullanılan Türk ya da Türk kökenli terimler vardır (bkz. To'oril, Ong Han < Türk. *toğrı* "yırtıcı kuş" Clauson 1972, s. 472). Cengizilerin ilk yıllarında kelimenin tam anlamıyla "demirci" < Türkçe, *temür* "demir" anlamına gelen ve Cengiz Han'ın Timuçin/Temuçin babası tarafından öldürülen bir Tatar'dan alındığına işaret edebilir (Lessing vd. 1995, s. 800; Clauson 1972, s. 508—509), Kasar (yukarıya bakınız), Berke "zor, sert, ağır" < Türkçe, *berk* "sıkı/sert, kararlı, sağlam" (Lessing vd. 1995, s. 99; Clauson 1972, s. 361-362), Mönge (Mengü) "ebedi" < *bengü/mengü* "ebedi" (Lessing vd. 1995, s. 547; Clauson 1972, s. 350—351), Orda (bkz. Moğolca. Ordu [isim]) "hükümdarın ikametgâhı, saray, kamp" < Türkçe. *Ordu* "hükümdara ait ikametgâh, saray, hükümdara ait kamp", daha sonra "askeri kamp". Orta Türkçe'de (Kıpçak dahil) *orda* "hükümdar ve maiyeti" kelimesini buluyoruz (Lessing vd. 1995, s. 617; Clauson 1972, s. 203). Bu tür isimler hükümdara ait kadınlar arasında da biliniyordu, örn. Töregene (Göyük'ün annesi, saltanat: 1246-1248) ve imparatorluk naibi (1241-1246) < Moğolca *törü* "doğurmak" < Türkçe *törü* "doğurmak" (bkz: Kıpçakça *töre*-) (Lessing vd. 1995, s. 836; Clauson 1972, s. 533) ve Dokuz Hatun (Hülâgü'nün Hristiyan Hanımı) < Türkçe *doquz/toquz* "dokuz" (Clauson 1972, s. 474). Bunların çoğu eski alıntılardır ve yüzyıllarca süren yakın kültürel temasları temsil eder. Moğol grupları (örn. Kitan ve Tatabı) Türk kağanlıklarının tebaaları arasındaydı (Golden 1992, s. 143, 145, 183ff. 202) ve Cengiz Devleti, birçok bakımdan Türk ve Moğol halklarının paylaştığı Bozkır İmparatorluk geleneğinin doruk noktasını temsil etti. Bununla birlikte, Türk isimlerinin Moğolcaya ve Moğol isimlerinin Türkçeye dönüştürülmesine çok az dikkat edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abu Hayyân; *Kitâb al-Idrâk li-Lisân al-Atrâk*, ed. Türk. çev.. A. Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
- Allsen, T.; “Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region, 1217-1237”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 3, 1983. ss. 5-24.
- Allsen, T.; “The Rise of the Mongolian Empire in north China” In: Twitchett – Fairbank, 1994. ss. 321-413.
- Bar Hebraeus; *The Chronography of Gregory Abû 'I-Farâj... commonly known as Bar Hebraeus*, trans. E. A. W. Budge, Oxford University Press, 2 vols, Oxford, 1932.
- Bar Hebraeus; Griğûriyûs al-Malaîf, *Ibn al-'Ibri, Ta'rih Muhtaşar ad-Duwal*, Al-Maba'at al-Kâtûlikiyya, Beirut, 1958.
- Baskakov, N. A. et al.; *Turkmensko-russkij slovar*, Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva, 1968.
- Boyle, J. A.; “On the Title Given in Juvainî to Certain Mongolian Princes”, *Harvard Journal of Asian Studies* Vol. 19, 1956, ss. 148-152.
- Boyle, J. A.; *The History of the World Conqueror*, Harvard University Press., 2 vols, Cambridge, Mass., 1958.
- Boyle, J. A.; “Djuci” in Gibb et al. 11, ss. 571-572, 1960-2000.
- Boyle, J. A.; *The Successors of Genghis Khan*, Columbia University Press, New York, 1971.
- Clauson, G.; *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.
- Cleaves, F. W.; *The Secret History of the Mongols*, trans. F. W. Cleaves. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1982.
- Dasxurants'i, Movsès in Dowsett
- Desmaisons, P. I.; *Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghazi Béhadour Khan, 1871-1874*, reprint Amsterdam, Philo. 2 vols, Saint Petersburg, 1970.
- De Rachewiltz, I.; *Index to the Secret History of the Mongols*, (Uralic and Altaic Series, vol. 121) Bloomington, Indiana, 1972.
- De Weese, D.; *Islamization and Native Religion in the Golden Horde*, Penn State University Press, University Park, Pa., 1994.
- Dowsett, C.; *The History of the Caucasian Albanians*, trans. C. Dowsett. Oxford, Oxford University Press, Oxford, 1961.
- Erdal, M.; *Old Turkic Word Formation*, Otto Harrassowitz (Turcologica, 7), Wiesbaden, 1991.
- Fëdorov-Davydov, G. A.; Gorod Bolgar. *Očerki istorii i kultury*, ed. G. A. Fëdorov-Davydov. Moskva, Nauka, 1987.
- Gibb, H. A. R.; et al, (eds) *Encyclopaedia of Islam*, Brill, Leiden, 1960-2000.
- Golden, P. B.; Gibb et al. (eds), X, 1960-2000, s. 371.
- Golden, P. B.; “The Dogs of the Medieval Qıpçaqs”, *Varia Eurasistica. Festschrift für Professor Andras Róna-Tas*. Szeged, Szeged University, 1991. ss. 45-55.
- Golden, P. B.; *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1992.
- Golden, P. B.; “Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, vol. IX, 1995-1997. ss. 99-122.
- Golden, P. B.; “Wolves, Dogs and Qıpçaq Religion”, *AOH* Vol. L (1-3), 1997. ss. 87-97.
- Halasi-Kun, T.; *La langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanbul*, facs. ed. T. Halasi-Kun, partie II. Budapest, Société Kőrösi Csoma (Bibliotheca Orientalis Hungarica, IV) = at-*Tuhfat az-Zakiyya fi Lugat at-Turkiyya*, 1942.
- Ibn Xaldûn; *Kitâb al-'Ibar*, Beirut, 1983.
- Inan, A.; *Tarihçe ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1954.
- Jagchid, S. -Hyder, P.; *Mongolia's Culture and Society*, Westview Press, Boulder, Colorado, 1979.
- Judaxin, K. K.; *Kirgizsko-russkij slovar'*, Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva, 1965.
- Juvainî, Atâ Malik; *Ta'rih-i Jahân-Guşâ*, ed. M. Qazwînî, Brill, Leiden-London, 3 vols, 1912, 1916, 1937. For Eng. trans. See: Boyle, 1958.
- Juzjâni, Minhâj ad-Din; *Tabaqât-i Nâşiri*, ed. 'Abd al-Hayy Habîbî. Tehran, Dunyâ-yi Kitâb, 1984. Engl. trans. see Raverty: 1970.
- K'art 'lis Ts'hovreba*; ed. S. Qauhç'işvili, Saşelgami, T'bilisi, 1955-1959.
- Lech, K.; *Das Mongolische Weltreich. al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk al-aḥşâr fî mamâlik al-amşâr*, ed. trans. commentary by K. Lech. Wiesbaden, Otto Harrassowitz (Asiatische Forschungen, 22), 1968.
- Lessing, F. et al.; *Mongolian-English Dictionary*. 3rd ed. The Mongolia Society, Bloomington, Indiana, 1995.
- Mahmûd al-Kâşyari; *Compendium of the Turkic Dialects (Dîwân Luyat al-Turk)*. ed. trans. Dankoff, R. and Kelly, J., Harvard University Press (Sources of Oriental Languages and Literatures, 7), Cambridge, Mass., 1982-1985 .
- Muxametşin, D. G.— Xakimzjanov, F. S.; *Epigraficeskie pamjatniki goroda Bulgara*, Tatarskoe knižnoe izdatel'stvo, Kazan', 1987.

- Nasawî; an-Nasawî, Sihâb ad-Dîn: *Sîrat as-Sultan Jalâl ad-Dîn Mankburnî*, ed., Russ. trans. Z. M. Bunijatov, Vostocnaja Literatura, Moscow, 1996.
- Pelliot, P.—Hambis, L.; *Histoire des campagnes de Gengis Khan*, Brill, Leiden, 1951.
- Pelliot, P.; *Notes sur l'histoire de la Horde d'or in Oeuvres posthumes de Paul Pelliot*, II, Adrien Maisonneuve, Paris, 1949.
- Piano Carpine, Giessauf, J. (ed. Germ. trans.), *Die Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine*, Graz, Institut für Geschichte der Karl-Franzens Universität-Graz (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte, Bd. 6), 1995.
- Poppe, N.; On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages, Eckman, J. et al. (eds): *Jean Deny Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1958. ss. 197-201.
- Ramstedt, G. J.; *Kalmückisches Wörterbuch*, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae III.) Helsinki, 1935.
- Rásonyi, L.; *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1971.
- Rašid al-Dîn; Rašid al-Dîn Fadlallâh, *Jâmi al-Tavârih*, ed. Rowšan, M. and Mûsavi, M., Naşr-i Albruz, Tehran, 1994. Eng. trans. See: Boyle 1971.
- Ratchnevsky, *Genghis Khan His Life and Legacy*, trans. T. N. Haining, Blackwell, Oxford, 1991.
- Räsänen, M.; *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, (Lexica Societatis Fenno-Ugricae, XVII.) Helsinki, 1969.
- Raverty, H. G.; *The Tabaqât-i Nâsiri*, trans. H. G. Raverty. London, 1881, reprint: New Delhi. 2 vols, 1970.
- Redhouse, J.; *A Turkish-English Lexicon*. Constantinople, 1890, reprint: Librairie du Liban, Beirut, 1974.
- Sevortjan, É.; *Étimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov*, Nauka, Moskva, 1984-2000.
- Şeyx Süleymân Efendi Buxârî; *Luğat-ı Cağatay ve Türkî 'Osmâni*, Mihrân Matba'ası, İstanbul, 1881.
- Shnitnikov, B.; *Kazakh-English Dictionary*, The Hague- London, Paris, Mouton, 1966.
- Spuler, B.; *Monglen in Iran*, 4th ed. Brill, Leiden, 1985.
- Steingass, F.; *Persian-English Dictionary*, 1892, reprint: Hayat, Beirut, 1970.
- Twitchett, D.- Fairbank, J. K. (eds); *The Cambridge History of China*, vol. 6, *Alien Regimes and Border States*, 907-1368, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.
- al-'Umari in Lech, 1968.
- Xuzin, F. S.; *Volžskaja Bulgarija v domongol'skoe vremja*, Fest. Kazan', 1997.
- Zajączkowski, A.; *Najstarsza wersja turecka Husräv u Sirin Qutba cześć ii*, Państwowe wydawnictwo naukowe, Słownik, Warszawa, 1961.